

13. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 2408.
14. Там само. Спр. 1039.
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5663.
16. Там само. Спр. 5778.
17. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
18. Там само. Оп. 24. Спр. 5488.
19. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
20. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 1039.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6007.
22. Там само.

УДК 94(477).08 «1950/1960»

Олександр Коротаєв
(Полтава)

**ДИФАМАЦІЯ «БУРЖУАЗНОГО» ЗАХОДУ
АБО ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ
ДЕРЖБЕЗПЕКИ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄХБ
В РОБОТІ ПО ЗАКОРДОННЮ (1950-ті – 1960-ті рр.)**

У статті йдеться про секретні заходи КДБ з використання членів Всесоюзної ради ЄХБ в розвідувальній, контррозвідувальній, дезінформаційній та дифамаційній роботі серед закордонних релігійних організацій в країнах Західної Європи та США.

***Ключові слова:** КДБ, євангельські християни-баптисти (ЄХБ), радянські органи державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.*

Роботі КДБ по закордонню, особливо у релігійній сфері, у сучасній історіографії не приділена належна увага. Причиною цього слугувала тривала закритість архівів ВНК – КДБ. Хоча деякі аспекти цієї роботи були частково висвітлені у працях зарубіжних істориків. Після розпаду СРСР західні науковці стали проводити дослідження з цієї тематики у співавторстві з перебіжчиками – колишніми співробітниками ПГУ¹ КДБ СРСР та спецслужб інших держав так званого соцтабору. Джерельну базу цих розвідок становлять копії або рукописи цілком таємних документів КДБ, вивезені цими втікачами до західних країн (переважно до Великої Британії та США). Найвідомішими такими працями стали публікації британського дослідника К. Ендрю та радянських офіцерів ПГУ КДБ СРСР О. Гордієвського і В. Мітрохіна [12; 13] американського юриста

¹ ПГУ (Перше головне управління) – структурний підрозділ Комітету державної безпеки Радянського Союзу, відповідальне за зовнішню розвідку.

Р. Ричлака та шефа закордонної розвідки румунської Секуарітате¹ генерал-полковника І. Пачепи [15], американського правозахисника Б. Перчаткіна та колишнього підполковника ПГУ КДБ СРСР К. Преображенського [16]. Названі автори розкривають зміст агентурно-оперативної роботи КДБ в середовищі закордонних приходів Російської православної церкви (далі РПЦ), оминаючи при цьому використання КДБ радянських євангеліків по цій же лінії роботи. Дана стаття слугує спробою заповнити існуючі прогалини в сучасній історіографії за даною тематикою.

Смерть «вождя народів» та підпорядкування радянських спецслужб ЦК КПРС внесли суттєві корективи в їх роботу. За постановою ЦК КПРС від 12.03.1954 р. «Про роботу органів державної безпеки» роботі КДБ на закордонні приділено особливу увагу [4, арк. 210]; [6, с. 497, 521]. На виконання завдань ЦК КПРС, співробітники 6-го відділу 4-го Секретно-політичного управління (далі СПУ) КДБ УРСР від 1955 р. почали включати до кварталних планів агентурно-оперативної роботи перелік заходів, спрямованих проти так званих «антирадянських» релігійних центрів [4, арк. 50]. У руслі цих завдань 1957 р. в КДБ СРСР було розроблено й затверджено спеціальний план заходів проти закордонних «церковно-сектантських антирадянських центрів» [4, арк. 154]. На жаль в архівних фондах ГДА СБУ даний документ виявити не вдалося. Але зміст роботи КДБ УРСР «щодо закордоння» можемо відтворити шляхом аналізу звітної документації, кварталних планів та спеціального документа «Заходи з посилення розвідувальної та контррозвідувальної роботи за церковно-сектантською лінією», затвердженого 25.05.1959 р. начальником 4-го СПУ КДБ УРСР Б. Шульженком [4, арк. 210].

Внаслідок аналізу названих документів встановлено, що ЦК КПРС поставив перед КДБ вимогу вживити агентів КДБ з числа завербованих служителів євангельських конфесій в різні закордонні «сектантські центри». Основні завдання, які ставилися перед агентурою, це – проведення розвідувальної, контррозвідувальної, дезорганізаційної, дезінформаційної та дифамаційної роботи в закордонних релігійних організаціях [4, арк. 210]. Причиною цьому слугувало переконання компартійного керівництва, що від 1955 р. розвідки «буржуазних країн» розпочали активно використовувати «у своїх підривних цілях релігійні організації, які знайшли притулок та матеріальну базу, головним чином, в Америці» [4, арк. 210]. До цих «антирадянських» релігійних організацій (відповідно до ідеологічних настанов ЦК КПРС) КДБ відносив: Всесвітній баптистський альянс (далі *WBA* від англ. *Word Baptist Alliance*), Всесвітній

¹ Департамент державної безпеки Румунії (рум. Departamentul Securității Statului) – таємна поліція в Соціалістичній Республіці Румунії в 1948–1989 рр.

п'ятидесятницький союз – «Світове співтовариство Асамблей Бога» (англ. *World Assemblies of God Fellowship*), Всесвітній центр свідків Єгови (англ. *Jehovah's Witnesses Center*) та Церкву адвентистів сьомого дня (англ. *Seventh-day Adventist Church*) [4, арк. 213]. Аналіз документів КДБ, виявлених у фондах ГДА СБУ, дозволив з'ясувати, що такі релігійні організації мали філії в багатьох країнах Європи (Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Англії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині), що, на думку керівників КДБ, створювало сприятливі умови американським спецслужбам використовувати їх як легальне прикриття при проведенні «розвідувальної діяльності в Європі» [4, арк. 214]. Щоправда, конкретних фактів розвідувальної діяльності американських спецслужб на території Європи в таких документах не наведено, але наявне переконання, що «усі ці релігійні організації за вказівкою іноземних розвідок активно проводять ідеологічну диверсію проти країн соціалізму та особливо проти Радянського Союзу» [4, арк. 210]. Маємо тлумачення поняття «ідеологічна диверсія» як «створення громадської думки проти країн соціалізму через поширення наклепів в церквах, на конгресах, конференціях та через так званий позаполітичний друк» [4, арк. 210]. Окрім цього, спецслужби США та інших західних держав звинувачували у використанні зазначених релігійних організацій задля: 1. нелегального пересилання «до СРСР на приватні адреси та до релігійних общин антирадянської церковно-пропагандистської літератури»; 2. «організації спеціальних радіопередач для вірян СРСР»; 3. засланні до СРСР «агентури для розвідки та ідеологічних диверсій під виглядом різного роду духовних делегацій та туристів-одинаків» [4, арк. 211].

Для протидії їм КДБ УРСР запропонував створити при ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи щодо закордоння під релігійним прикриттям», а в КДБ УРСР – спеціальне відділення при першому відділі [4, арк. 212]. На ці підрозділи мали покласти обов'язки з підготовки спеціальної агентури та розміщення її за кордоном. Для реалізації таких завдань було запропоновано використовувати як легальне прикриття: 1. закордонні парафії РПЦ, підпорядковані московській патріархії, «в США, Південній Америці, на Близькому та Далекому Сході, у Франції, Бельгії та Німеччині», а також чернечий осередок у Палестині; 2. закордонні парафії Вірменської апостольської церкви (далі ВАЦ) у віданні вірменського Католикосу з резиденцією у м. Ечміадзін (Вірменська РСР); 3. ВРЄХБ як керівний орган общин ЄХБ в СРСР [4, арк. 212, 213, 215]. Оскільки ВРЄХБ, на відміну від РПЦ та ВАЦ, не мала парафій (общин) за межами СРСР, керівництво КДБ УРСР пропонувало використовувати її як таку, що складалася із агентів КДБ, для поширення впливу КДБ на осередки «сектантських

організацій у країнах народної демократії¹ та деяких буржуазних країнах Європи» [4, арк. 215]. У планах було передбачено, використовуючи такі релігійні організації, витіснити з території Західної Європи «американські сектантські місіонерські товариства і тим самим паралізувати підривну діяльність агентури американської розвідки», яка, на думку компартійного керівництва та КДБ, під релігійним прикриттям діяла проти СРСР [4, арк. 215].

Систему таких заходів слід було запроваджувати в два етапи. На першому (підготовчому) етапі планували використання ВРЄХБ для створення в країнах Західної Європи та США позитивної громадської думки про свободу совісті в СРСР. Для цього слід було допомогти ВРЄХБ налагодити друкування видань, в яких фактично містилася б пропаганда для закордонного читача щодо релігійної свободи в СРСР, формувалася б образ СРСР як країни-борця за мир, а релігійні організації в США натомість дискредитували б, переконуючи, що вони є слухняна «зброя Уолл-стріт» та «вогнища реакції і наклепів, які перебувають на службі імперіалізму» [4, арк. 216, 218]. Окрім друкованих видань, було запропоновано використовувати ВРЄХБ та керівництво інших численних релігійних конфесій СРСР для виступів на радіо (особливо під час великих релігійних свят) зі спеціальними зверненнями до єдиновірців закордоном. У таких зверненнях агентура КДБ повинна була дезінформувати закордонних вірян стосовно питань свободи віросповідання в СРСР, «розвінчуючи наклепи про Радянський Союз, що поширювали, на думку КДБ, релігійні центри закордоном» [4, арк. 218].

Ще однією формою поширення дезінформації закордон пропонували обрати відрядження релігійних делегацій, сформованих із агентів КДБ, «на щорічні міжнародні сектантські конгреси, на які систематично запрошують представників ВРЄХБ». Перед такими делегаціями ставили завдання: «використовуючи трибуни конгресів, делегати із СРСР повинні вести пропаганду за мир та викривати наклепників», які, за твердженням КДБ, зводили «знавіснілу антирадянську агітацію на цих конгресах» [4, арк. 218]. У планах йшлося також про використання закордонних відряджень агентів КДБ із складу ВРЄХБ задля здійснення заходів щодо консолідації керівників ЄХБ у країнах т. зв. «народної демократії» з метою «створення, на противагу до США, свого всесвітнього центру», підконтрольного КДБ [4, арк. 216].

¹ Країни «народної демократії» – загальна назва ряду держав з формою політичної організації суспільства, що склалася в них після Другої світової війни в контексті т. зв. «народно-демократичних революцій». На думку комуністичних ідеологів, це була нова форма переходу до соціалізму, яка розвинулася в ході Другої світової війни і тривала після її закінчення в ряді країн Європи, у тому числі в Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині та Югославії. Народна демократія розглядалася як проміжний етап при переході від «буржуазної демократії» до «соціалістичної державності» [8, с. 77–81, 183–184].

Завданням другого етапу було формування організаційного комітету для скликання міжнародного конгресу представників євангельських конфесій в СРСР та країнах «народної демократії». На нього слід було запросити представників євангельських конфесій скандинавських країн, ФРН, Бельгії та інших країн Західної Європи. Основним результатом роботи конгресу мало стати ухвалення його делегатами (за сприянням агентів КДБ) рішення про вихід їх общин з-під впливу американських релігійних центрів та створення прорадянських міжнародних євангельських центрів у Європі. В подальшому в КДБ планували вживити свою агентуру до їх керівництва [4, арк. 216, 217]. Прорадянські релігійні центри слід було використовувати не тільки як майданчики для створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти, а й як резидентуру для вербування нових агентів закордоном [4, арк. 213]. Реалізацію цієї системи заходів було покладено на органи КДБ, Раду у справах релігійних культів та спецслужби країн т. зв. «народної демократії» [4, арк. 217].

Проаналізувавши звітну документацію про роботу 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР, можна дійти висновку, що заплановані заходи були успішно реалізовані. Так, наприклад, на Всесвітньому конгресі баптистів, який проходив у Лондоні 16-22 липня 1955 р. (присутні 8 500 вірян із 60 країн світу), через своїх агентів «Рязанського» (республіканський пресвітер ВРЄХБ УРСР О. Андреев) та «Косарева» (заступник О. Андреева, А. Міцкевич) КДБ вдалося провести успішну дезінформаційну кампанію з переконання світової спільноти в існуванні повної свободи віросповідання в СРСР [3, арк. 24]. Результатом цієї роботи стало вживлення агентів КДБ (Я. Жидкова, А. Міцкевича, І. Тиртової) на керівні посади у *WBA* та виведення ще п'яти молодих агентів КДБ («Абрамова», «Горського», «Невського», «Ключа», «Нартона») до США, Англії та Швейцарії під приводом навчання у біблійних коледжах [4, арк. 48, 50]. Перед даною агентурою поставлено завдання розкласти буржуазні «сектантські центри» зсередини, входити в контакт з оунівським «підпіллям» задля його подальшої ліквідації, проводити розвідувальну, контррозвідувальну, дезінформаційну і дифамаційну роботу [2, арк. 237]; [3, арк. 202-205]; [4, арк. 50]. Названі агенти не тільки діяли й виконували завдання від КДБ в закордонних «сектантських» центрах та організаціях, а й після повернення до СРСР посідали найвищі керівні посади у ВРЄХБ. Наприклад, М. Жидкова (агент «Невський») та А. Кірюханцева (агентурний псевдонім наразі не встановлено) «обрали» до складу Президії ВРЄХБ. М. Мельника (агент «Горський») та В. Міцкевича (агент «Абрамов») – членами ревізійної комісії ВРЄХБ. Агент же «Ключ», за ствердженням ветерана КДБ

Г. Саннікова, став «одним із кращих агентів за цим напрямом роботи у всій системі держбезпеки Радянського Союзу» [10, с. 123].

Ще одним значним успіхом КДБ у роботі щодо закордоння було створення у червні 1958 р. міжнародної релігійної організації «Християнської мирної конференції» (далі ХМК) на чолі з агентом *StB*¹ Й. Громадкою. Дана організація повинна була протидіяти *WBA* та його філіалу в Європі – Європейській баптистській федерації /англ. *European Baptist Federation*, далі *EBF*). До складу новоствореної організації увійшли Баптистський союз Чехословаччини (чеськ. *Bratrská jednota baptistů Československa*), ВРЄХБ, РПЦ, баптистські союзи країн т. зв. «народної демократії» і Азійсько-африканського регіону. За свідченням шефа закордонної розвідки румунської Секуарітате генерал-полковника І. Пачеши, який брав безпосередню участь у створенні та роботі ХМК, «дезінформаційний апарат Кремля представив світу ХМК як міжнародну екуменічну організацію, що переймається проблемами миру. Насправді ж перед ХМК поставили завдання сприяти КДБ в дискредитації Ватикану і США як головного політичного прихильника останнього у всьому християнському світі» [15, с. 137-138]. Відтак ХМК стала однією з найбільших резидентур КДБ в Європі, що тривалий час працювала під релігійним прикриттям. Справжньою ж метою її діяльності виступала дифамація «буржуазного» Заходу й водночас – створення позитивного іміджу РСРС в очах світової спільноти. Виконуючі ці завдання, ХМК провела три Християнські «мирні» конференції (1958–1960 рр.) та шість Всехристиянських «мирних» конгресів (1961–1985 рр.), головними учасниками яких були представники РПЦ та ВРЄХБ.

Окрім *WBA* та ХМК, члени ВРЄХБ увійшли до складу *EBF* (1958 р.) та Всесвітньої ради церков (1962 р.), трибуни яких представники ВРЄХБ також активно використовували в політичних цілях [5, арк. 39]; [14, с. 131-133]. За інформацією РСРК УРСР на початок 1960-х рр. представники ВРЄХБ, прикриваючись членством у *WBA* та *EBF*, відвідали з офіційним візитом 24 країни світу [11, арк. 201-202]. В той же час, за даними ВРЄХБ, у період з 1957 по 1963 рр. РСРС відвідало 4 958 осіб із 42 країн світу, «більшості з яких робітники ВРЄХБ приділили відповідну увагу» [1, с. 21]. При цьому на прийом іноземних делегатів тільки у 1962 р. ВРЄХБ було витрачено 30 тис. крб. при річних надходженнях до бюджету 178 тис. крб. (тобто 17% від цієї суми) [7, с. 260]. За твердженням О. Панич, свою закордонну діяльність ВРЄХБ проводила у фарватері радянської зовнішньої політики, тому відвідування представниками ВРЄХБ

¹ *StB* (скороч. від чеськ. *Státní bezpečnost*) – Служба державної безпеки Чехословаччини, яка з 30.06.1945 по 01.02.1990 рр. виконувала роль таємної поліції при соціалістичному ладі, а також займалася розвідкою і контррозвідкою.

різноманітних урядових заходів стало з часом обов'язковим [9, с. 73]. Наприклад, у вересні 1956 р. В. Молотов запросив голову ВРЄХБ Я. Жидкова та генерального секретаря ВРЄХБ О. Карева на прийом, організований на честь прибуття до СРСР міністра закордонних справ Канади В. Пірсона; у листопаді 1956 р. – на прийом до посла США в СРСР П. Боулена; на початку 1957 р. – на прийом до ВР СРСР, організований на честь прибуття до СРСР делегації норвезького Парламенту тощо. Будучи учасниками таких заходів, представники ВРЄХБ шляхом дезінформування та пропаганди виконували завдання КДБ з формування в іноземних високопосадовців хибних уявлень щодо питань релігійної свободи в СРСР та інших аспектів радянської дійсності.

Отже, можна стверджувати, що використання КДБ Всесоюзної ради ЄХБ в роботі по закордонню було досить успішним та відбувалося в чотирьох основних напрямках, а саме: 1) контррозвідувальному; 2) розвідувальному; 3) дезінформаційному; 4) дифамаційному. Проводячи цю роботу під контролем КДБ, ВРЄХБ все більше секуляризували, залучаючи до заходів у сфері радянської зовнішньої політики, чим поступово перетворювали її з релігійної організації на одну з впливових радянських державних інституцій з питань совісті.

Джерела і література

1. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1963. № 6.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ, м. Київ), ф. 1, оп. 1, спр. 1102.
3. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 1103.
4. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 1105.
5. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 9. (СР/СР), спр. 301.
6. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 13, спр. 666.
7. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. Москва: Гарант, 1995. 559 с.
8. Научный коммунизм. Учебник для вузов /под ред. П. Федосеева. Москва: Политиздат, 1976 г. 448 с.
9. Панич О. Міжнародна діяльність евангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960–1980-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 72–90.
10. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. Москва: Олма-Пресс, 2002, 510 с.
11. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 153.
12. Andrew C., Gordievsky O. KGB.: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. San Francisco, 1990. 776 p.
13. Andrew C., Mitrokhin V. The Sword and the shield. The Mitrokhin archive and the secret history of the KGB. New York, 2001. 736 p.
14. Fletcher W. Religion and Soviet Foreign Policy. Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs; 1st edition (January 1, 1973), 179 p.

15. Pacea I., Rychlak R. Dezinformace: Tajná strategie Ruska, jak zničit Západ. Brno: BizBooks, 2016. 398 s.
16. Preobrazhensky K. KGB/FSB's New Trojan Horse: Americans of Russian Descent, 2009. Gerard Group Publishing. 224 p.

УДК 271/222(477)«155/192»

Маргарита Колеснікова
(Науковий керівник: проф. Сітарчук Р. А.)
(Полтава)

**УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА:
ШЛЯХ ДО ТОМОСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI –
ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ)**

У статті розкриваються питання становища православ'я в Україні впродовж другої половини XVI – у першій половині XX століття. Розкривається динаміка та етапи набуття автокефалії православною церквою. Відзначена роль митрополита Петра Могили в реалізації автокефалії, показані складні процеси у православ'ї за радянських часів.

Ключові слова: *Томос, автокефалія, Українська автокефальна православна церква, Петро Могила, радянська влада.*

Релігійність українського народу – невід'ємна частина духовного життя, рушійна сила формування національної свідомості та патріотизму, безприкладного героїзму у боротьбі за державну незалежність. Маючи неповторну ментальність, наш народ глибоко шанував історичні надбання віри, дбав про збереження самоідентифікації.

Християнство виховувало в людях кращі риси, ставало каталізатором релігійного відродження у часи гноблення та примусової асиміляції. Релігія для України є важливим історичним архетипом в її різноманітних течіях та напрямках. Вона виконує у суспільстві такі значимі соціальні функції, як комунікативна, регулятивна, інтегративна та легітимізуюча. Отже, релігійне середовище відповідає найважливішим проблемам суспільства, а релігія та Церква мають найвищий рівень довіри. Це продемонстрували останні події життя українського народу в умовах воєнного стану.

На наш погляд, існують важливі віхи, які вписані в історію кожного народу, які є для нього доленосними. Для нашого народу такими відправними точками стали самостійність, незалежність, суверенітет, соборність автокефальної Української Православної